QAZ. SSR OQU QALQ KOMISSARIATЬNЬN
ORTA MEKTEPTER BASQARMASЬ

Ч94.342-5
О-72

# ORTA MEKTEPTE QAZAQ TJLJ

(Ana tjl oqytucьlarыnьn 1940-ç. aqpan konferensiasьna arnalqan material)

QAZAQ MEMLEKETTJK BASPASЬ
Alma-Ata, 1940 ç.

494 342-5
О—72

Oqьtucьlarqa. Mündaqь maqalalar oqьtucьlar konferensiasьnьn kyn tәrtibine engen temalarqa material esepke çazьldь. Birinci maqalada esimdiktiң өzgecelikteri çөpjinde, esimdik temasьn qalai өtu çөpjinde aitьldь.

Esimdiktiң mündaitьlqan qasietі qazaq tіlіndegі (әri tyrik tілderі sistemasьndaqь) asa maңyzdь faktorlardьң biri bolьp sanaladь. Praktikalьq grammatikanь qьimdik derekterge negizdei oqytu ycin, aldьmen, osь siaqtь jri qündьlьstardь körsetu qaçet. Bül aitьlqandar mamandьq bilim alqan mұqalimderge belgisiz de narseler emes. Münь çaxqandaqь maqsat solardь barlьq mұqalimge tүgel çetkizu, bәrine tanьstyru.

Әңgime qür çalpь tanьstyrьp cьquda emes, temanь mұqalimderge tolьq mengertude. Sondьqtan, seksiaqa qatьnasucьlar maqalanь әueli әr qaisьsь çeke-çeke oqьp, birqatar tanьsьp alularь cart (meiі, seksiada oqьsьn, meili yilerinde oqьsьn). Sonda qana tөreң talqьlap, pikir alьsuqa boladь. Oqytucьlar bas qosьp sөilesken-degі negizgі maqsattьң өzі—osьndai basьь narseler çөpjinde tүsinisip alu.

Keiingі ekі maqaladaqь meseleler de osьndai sөilesip, ozara tүsinisudі kerek qьlatьn maseleler.

# Esimdik

## 1. Esimdiktiң çalpь qьzmetі

Esimdik temasьn өtkende onьң mьna siaqtь өzgece belgilerine kөnіl bөlu tiis. Birinci өzgeceligі-onьң oryndasar tapsirmalarьndaі, esimderdiң maqnasьn beretindigі (oi bolsa-bolmasa ne maqsat). Ekinchisі—kei esimdikter çalpь septeu sistemasьna kiretіndіgі, basqaca çolmen өzgeretіndіgі.

Esjmdjk zat esjm men sın esjmnjŋ çana san esjmnjŋ ornınasarı dep esepteledj. Bjraq ol - esjmdjktjŋ ornına ana negizgj esjm sözderdjŋ özderjn äkeljp qoluqa nola neredj degendjk emes. Misalı, Cə men staxanovcılar yjŋnde turadı, men de sonda turamın degende sonda esjmdjgj yjŋnde degen sözdjŋ ornına çyryp tür.

Sen qajda turasıŋ? degendegj qajda - esjmdjk. Solaj nola türse da, onıŋ ornına äkeljp qondıra qolatın basqa söz çoq. Bül - ornınan alıp tastauqa nolmajtın ornınasar.

Bül siaqtı çaqdaj, aldımen, ajrjnej, ekjnej çaqtıq çjkteu esjmdjgjnde bar. Men, sen esjmdjkterj nelgjlj kjsj atınıŋ maqınasın neredj, ajraq, sonıŋ özjnde ajrjnjŋ ornına ajrjn qoluqa kelmeldj. Misalı, Baken özj turalı men keldjm dep türıp, endj sol men degen esjmdjktjŋ ornına özjnjŋ atın qoıp, Bəken keldj dese, onda özj turalı ajtpaqan nolıp cıqadı. Sen de osı siaqtı.

Sondıqtan, esjmdjkpen tanıstırqanda, onıŋ esjm sözderdjŋ maqınasındaj maqına neretjnjn, solardıŋ sürauına çauap nolatınan körsetjŋkjrep ajtu kerek te, ärajr konkrettj misalda ajrjnjŋ ornına ajrjn qoja neruge nolmajtınan eskertu kerek.

Esjmdjktjŋ ornınasarlıq qızmetjn kjtaptaqıca körsete neruge noladı. Misalı:

Mına kjtaptı Omarqa ber, mına qaqazdı da soqan ber desek, münda soqan degen esjmdjk Omar degen zat esjmnjŋ ornına çyrjp tür.

Omar magazinnen qızıl qarındac aldı, Cəmen de sondaj qarındac aldı degende sondaj esjmdjgj qızıl degen sın esjmnjŋ sürauına çauap nolıp, sonıŋ maqınasındaj maqına nerjp tür (Omar qandaj qarındac aldı?—qızıl qarındac aldı, Cəmen qandaj qarındac aldı, Cəmen de sondaj qarındac aldı).

San esjm maqınasın neretjn esjmdjkter de osı çolmen körsetjledj (mınau yjde 85 adam türadı, anau yjde de sonca adam türadı t. b.).

Esjmdjktjŋ çalpı qızmetj osılarca tysjndjrjledj.

## 2. Esjmdjktjŋ taptastırıluı

Esjmdjk sözder özara çjkteljp, gruppalarqa böljnedj, ar gruppaqa çatatın esjmdjkterdjŋ tjzjmj keltjrjledj. Tjzjmge esjmdjk sözderdj tek misal retjnde qana alıp qolmal, mymkjn nolqanınca, tygel endjruge tırısu kerek, yitkenj esjmdjk sözderdjŋ çalpı sanınıŋ özj de köp emes.

Esjmdjk taptastırusında ajr sözdj dara esjmdjktermen qatar ekj sözden quralatın kyrdelj esjmdjkterdj de ajtu kerek. Kyndelj esjmdjkter ertene, dəneme, danene, ajraz siaqtılar. Bılar esjmdjk pen basqa söz tanıluıŋ qosılqanınan cıqadı. Dara esjmdjkter qatarında er, ər, kej siaqtılardı körsetu

kerek. Bŭlar çeke de aitьladь, keide basqa sezge qosьlьp ta ajr maqna beredj. Bŭlar basqa sezdjŋ aldьnda kelgende kəajnese bolek çazьladь (ər adam, ec adam, kei çoldastar, kei naqьtta, ər naqьtta t. t.). Keibjr esjmdjkterdjŋ aldьnda ajtge de çazьlьp çyr. Bŭl çonde mьndai prinsip ŭstalu kerek: soŋьnan kelgen sez ezjnjŋ daqdьlь maqnasьnan ezgerjp, ekeuj ajrjgjp çana maqna berse, ondaida sezsjz qosьlьp çazьlu kerek (ecbjr, keibjr, kei bjreu, ərbjr, ər qaisьmьz, ecteme, ectene, ec narse t/t.)

Esjmdjktj taptastьrqanda olardьn septelu ezgeceljgjn qosa aitьp otьru kerek. Zat esjm, sьn esjm siaqtь sez taptarьnda ezgermei (septelmei ta taueldenbei, çjktelmei) qalatьndarь bolmaidь. Esjmdjk olai emes. Çjkteu esjmdjgj men sjlteu, sŭrau esjmdjkterj tygel septeledj de, al taueldeu esjmdjgj **(ez)** tek taueldeulj tyrjnde qana septeledj. **Ec** degen bolьmsьz esjmdjk pen ər degen çalpьlq esjmdjk septelmeidj de, taueldenbeidj de. **Qai** degen esjmdjkten ezgerjp paida bolqan **kei** esjmdjgj de soqan çaqьn.

Esjmdjk taptastьrьlьbnda ornь tabьlmai çyrgen sezdjŋ ajrj— **Ər** degen esjmdjk. Bŭl da - septelmeitjn, taueldenbeitjnderdjŋ ajrj. (Ər kolxoz, ər kolxozda t. b.). Mŭndaqь maqnasьna qaraqanda, **ər** esjmdjgj — barlьq, bərj degen esjmdjktermen maqnalas, çalpьlq esjmdjk. Ər balaqa ajr-ajr kjtaptan berjldj, ər kolxozcьnьŋ ytjnde radio, patefon keresjn degen sŏilemderde çalpьlq maqna bar (bərj, barlьqь degen maqna bar). Mjne sondьqtan, **ər, bərj, barlьq** sezderj ajr gruppaqa çatuь kerek. Sonьmen qatar, **ər** esjmdjgj kyrdelj esjmdjk sostavьnda tŭrqanda da sol çalpьlq esjmdjk gruppasьna qosьlu kerek.

Esjmdjkterdjŋ kep ezgeceljkterjnjŋ ajrj— **ez** degen taucl deu esjmdjgj adette septelmeitjn bola tŭrsa da, barьs çalqau formasьna tyse alatьndьqь (**ez+ge**). Bjraq, bŭl sez kazjrde barьs çalqaudьŋ maqnasьnan cьqьp ketken, mylde esjmdjk maqnasь da çoilьp, sьn esjm maqnasьna tysjp bara çatqan sez (ezge çŭmьs, ezge çoldastar t. b.). Bŏqan bola **ez** esjmdjgj septeledj degen qortьndьqqa kelu mymkjn emes. **Ezge-**degj çalqau kazjrde çŭrnaqqa ainalьp ketken. Çalqaudьŋ çŭrnaqqa ainalqanьna bŭl-ajr kernekj misal. **Ec** degen sezdjŋ de cьqьs çalqaulь ajr formasь bar (ecten de kecçaqsь degen maqalda qana aitьladь). Mŭndaqь **ten** çalqauь çŭrnaq maqnasьna ainalьp bara çatqan emes, ajraq tjljmjzde kep aitьlmaidь, feiklorda qana (onda da osь bir aq maqalda) saqtalqan forma.

Esjmdjk septelujndegj çalpь erekceljk tybjrdjŋ tulqasь saqtala bermeitjnjnde, misalь, mendj bolu ornьna menj, sennen

ornына senen, sɛngɛ ornына saqan вolьp вeptelaj taqь taqьlar. Bůlardь negjzjnde osьlai qьsqaca eskertjp вtjledj. Retjne qarai, kcide вalalardьn zertteu talaptarьn qozqau ycjn mьnalar siaqtь вjrlj-çarьmdь qůвьlьstardь da aitьp tanьstьruqa вoladь.

Misal: çjkteu, sjlteu esjmdjkterjnjn вarьs çalqaulь tyrjnjn вzgeceljkterjne вailanьstьra mьnadai nərselerdj kərsetuge вoladь.

Qazaq, tatar, вzвek tjlderjndegj вarьs çalqaulardь salьstьrsaq, вьlai вoladь: *)

Вzвekce məngə, sɔngɔ, ongɔ
Tatarca minə, sinə, anа(r)
Qazaqca maqan, saqan, oqan

Bůl salьstьrudan mьnadai nərse вalqaladь: вzвek tjljnde ataqan esjmdjkterdjn вarьs çalqauь вasqa esjmdjkjmen вjrdel, tatar tjljnde azdap вzgergen (qatar kelgen ekj dьвьstьn вьtьralasqanьnan aqьrьnda вir aq dьвьs qalqan). Qazaq tjljnde kвujrek вzgerjs вolqan, tynjrdjn soqьndaqь sonor tysjp qalьp, **qa** çalqauь çalqanqan, çalqaudьn aiaqьnda sonor (n) paida вolqan. Mвndai misaldardan вalalar tjl qůвьlьstarьnьn вelgjlj tartjppen вzgerjske вcьrap otьratьnьn sezedj, tjl qьlmj osьndai zandьlьqtardь tekseretjnj çənjnde qaвardar вoladь.

Bůl siaqtь qůвьlьstardьn вasqa da tyrlerj tanьla вeruj mymkjn. Tjljmjzdjn nece aluan qůвьlьstarь, qacannan вcьlmai kelgen sьrlarь endj-endj вcьlьp keledj. Oqьtucь çoldastar tjldegj çana qůвьlьstardь вzderj estjp-вjlulerjmen qatar, oqьtqan вalalarьna da aitьp вeruge ввq вoladь. Bůl,—вrine, çaqвь talap. Bjraq, oqьtucь вzjnjn вergen вjljmjn вaiandь etu çaqьn ec uaqьtta umьrau kerek. Qacan da вolвa, вjljmdj вalanьn вljne caqьndap, вaden mengerjp alarlьqtai etjp, mвlcerlep вerjp otьru cart. Çana můndai mвselelermen tanьstьrqanda вrkjm вz вetjвce qortьndь cьqara вeruge вolmaidь, вaden sarastalqan, вьnnan etken derekterdj qana aitu kerek.

### 3. Çjkteu çalqauь men tвuelden çalqauь paida вoluda çjkteu esjmdjgjnjn rвlj

Esjmdjk çatьndaqь en maңьzdь qьlmi maqjmet 1,2 çaqtьq çjkteu esjmdjgjnjn (men, sen, вjz, sjz) çalqauqa ainalьp ketkendjgj. Çjkteu çalqaular (men вala-mьn, sen вala-вьn, men вar-a-mьn, sen вar-a-вьn, вjz вar-a-вьz, вjz вala-mьz, sjz вala-вьz) — o вastaqь esjmdjkter **Mьn** çalqauьnьn terkjnj **men** esjmdjgj, **вьn** çalqauьnьn da

*) Emlesjn вaqtaqвьmьz çoq.

tysj-**sen** esjmdjgj. Mundaqь azdь-keptj ezgerjster, mjsalь, ekjncj çaqtьq çalqauь **sьn** nolьp, ekjncj çaqtьn esjmdjgj **sen** nolub nular-tek fonetikalьq ezgerjs. Olardь da çoqarьdaqьca, nasqa tjlmen salьstьrьp narьp koruge noladь (ezsekce s ə n n a r a s ə n, tatarca b j z b a r a b ь z, qazaqcanьn ezjnde de **mь z-mjz** ben qatar, **bjz-bь z** formasьnьn ezj de kezdesedj (u j z n a l a - m ь z, bjz qьzbь z, bjz esenbjz t. b.).

Bularдь nalalarqa çalpьca qana aitьp tysjndjru kerek. Bul çonde oqьtucьlardьn ezderj ycjn tjl qьlmanьn derekterjnen tomendegj maqljmet erdj berudj tljs taptьq:

Esjmdjkke nailanьstь qunьlьstьn sьrtqь tyrj, naikjm, nügьn da naiqalqan nolar. Bjraq, onьq jckj sьrьn, ondaqь zanдьlьqtь aiqьn acьp bergen—sovettjk lingvistika, akademik Marr ornatqan tjl teoriasь (jafetidologia).

Grammatika kategarialarьnьn ec qaisьsь da olde qalai çasala qalqan emes, narj de nelgjlj njr seneppen tuqan, narj de tjldjn çetjlujndegj çalpь zanдьlьqqa naqьnadь.

Marrдьn teoriasь noilьnca, esjmdjk kategariasьnьn ezj, onьn jcjnde ojrese 1,2 çaqtьn çjkteu esjmdjkterj qoqamdьq damudьn nelgjlj njr satьsьnda paida nolqan. Adam çalpь kollektivtjn ortaq myikjnen çeke mencjktj (m e n j k j, s e n j k j degen nqьmdь) açьratьp, osьmen nailanьstь, m e n, s e n degen nqьmdь njldjretjn sezder paida nolqanь jafetidologia teoriasьnda ьspattalqan. Bul—njr tjge qana tanіqi qunьlьs emes, çalpь tjl njtkennjn narjnjn damu çolьndaqь zanдьlьq. Osьndai prinsiptj maseleler alqьndalqannan keljn tjl qunьlьsьndaqь nügьn tysjnjksjz nərsceler de tysjnrktj nola nastaidь. Tyrjk sistemalь tjlderde mencjkteu maqnasьn njldjretjn 1,2 ncj çaqtьq taneldeu çalqaularь 1 cj, 2 cj çaqtьq çjkteu esjmdjgjne narьp olasatьndьqь zandь qunьlьs ekenj kerjnedj. Bul qunьlьstar keide anьq saqtalqan, kei çerlerde kyngjrttenjp, açьratnь qinдalьp nara çatqan çaqdaiь nar, onan arj ketse, mylde kerjnsei ketjp, tek paleontologia odjsjmen, nьlaica altqanda, eskjden qalqan tarixi materialdardь, eskertkjcterdj zertteu arqьlь anьqьna çete alatьn nolamьz.

Etjstjktjn keler caqьndaqь çalqaular (k e l - e - m j n, k e l - e - s j n) çjkteu esjmdjgjnen kep ezgermegen. Çjkteu esjmdjgjnjn ezj grammatikalьq forma çasauqa (çjkteu çalqaularьn çasauqa) çunsalqanь osьlardan anьq kerjnedj.

Esjmdjkterdjn paida nolub çenjnde, onьn jcjnde çjkteu esjmdjkterjnjn paida nolub çenjnde akademik Meccaninov nьlai deidj:

„Qoqan dami kele, endjrjs pen qoqam qunьlьsьnda çana qaicьlьq tuadь. Mencjkteu sezimj (auelj çalpь, ortaq mencjk, keljnnen çeke mencjk sezimj) paida noladь. Osьmen njrge çana osьqan nailanьstь tjlde esjmdjk paida noladь" *). Taqь njr çerde Meccaninov nьlai deidj.

*) Мещанинов, новое учение о языке, 37 стр.

„Tjldjŋ qūəьlьstarь ər aluan. Keide ol qūəьlьstardьŋ genezisj (qalaica paida bolqanь) da op-oŋai acьla qolmaidь. Solaī bola tūrsa da, tjldjŋ qūəьlьsь ālde qalai, ezjnen ezj çasala qalqan emes, belgjlj bjr zandьlьqqa syienedj.

Misalь, esjmdjktjŋ paida boluь kollektivte ennek beljsj kyceiјp, qoqamdьq kollektivten çeke adam (individ) bolecktenjp cьqa nastaumen çana būrьn ortaq mencjktj myljk endj çeke mencjkke ainalu sezjmj tuuьmen nailanьstь. Mencjkten ūqьmьnьŋ ezj bjrte-bjrte aiqьndalьp, adam sol mencjktenej jenj (ənelj kollektivtj, keijnnen çeke jenj) seze nastaidь. Osьndaī qoqamdьq qūəьlьstarmen nailanьstь tjide çjkten esjmdjgj paida boladь"*).

Odan ərj sol çjkten esjmdjkterjnjŋ ezj nasqa sezderge qosarlana aitьlьp mencjktj kersetetjn boladь da, bjrte-bjrte çeke mənjn -çoiьp, komekej sezge ainaladь, nara-nara qosьmcaqa ainaladь. Sezderde formalьq elementter bolmaī, ər sez qai çerde çūmsalsa da qandaī maqnada aitьlsa da bjr aq tūlqada tūrqan stadia lingvistikada amorf stadia dep ataladь. Onda sezderdjŋ maqna ezgerjsj, ezara nalanьsь tek sətlemdegj ornьnan belgjlj boladь, sezde çalqan, çūrnaq degen bolmaidь. Ekjnej stadiada sezge formalьq elementter çalqana nastaidь. Būl ekjnej stadia agglutinatsialь (çalqamalь) stadia dep ataladь. Mjne sol „agglutinatsialь stadia tuuь, nasqaca aitqanda, tjide moriologia paida bola nastauь, aldьmen, esjmdjkke nailanьstь" deidj Marr.

Tjide qosьmcalar paida bolu tarixь çalрьca alqanda jaletidologia teoriasьnda nьlaī tysjndjrjledj:

„Amorf stadiadu sezden sez tuudьŋ negjzgj çolь—ekj sez qosarlanьp, qatar aitьluь. Maqnalarь nasqa sezder qosarlanьp aitьlьp çaŋa maqna neredj. Ondaqь qos sezdjŋ mənjsj mьnadaī: aldьnqь (anьqtalucь) sez çalрь būqьmdь ajldjredj de, ekjnej sez (qosardьŋ ekjnej çartьsь) sol çalрь būqьmdь doldeidj, soqan konkrettj maqna neredj. Mencjkten sezjmj çana paida bola nastaqan alqacqь dəajrde çalрь būqьmdь konkretteuge „mencjk" sezder, nьlaīca aitqanda, esjmdjkter qoldanьlqan. Esjmdjk sezder zattьŋ atьna, kjsj attarьna, qimьl maqnalь sezderge qosьla aitьlьp, solardьŋ kjmge tijstj, kjmge, nege təueldj ekenja kersetken, qьlmt termin men çalрьlap aitqanda, solardьŋ əleumettjk mənjn aiqьndaitьn bolqan.

Ondaqь „qosar" sezderdj kəzjrgj tjlge audarьp aitqanda mьnadaī sxemamen nerjler edj:

balta + ajzdjŋ. Js + ajzdjŋ (zattьŋ atь + esjmdjk) (ənelgjsj esjm, soŋqьsь esjmdjk).

Moriologia çasaluьna ajrjnej kemekej bolqan narse—qosar sezderdjŋ mjne osьndaī tiplarь. Esjmdjk sez qosar sezdjŋ osьndaī sьnarь (soŋьnda keletjn anьqtauьcь) retjnde ūzaq dəajr

*) Būl da sol kjtapta, 20-bet.

çümsalыь arqasыnda, ajrte-ajrte ezjnjq çeke maqnasыnan ajrыlьp, aldыnqь sezdjq kemegjnde qana çyretjn ajr kemekcj sezge ajnalьp, onan arj çeke sezdjk maqnadan mylde ajrыlьp, qosымcaqa (çulqau-çümaqqa) ajnalьp ketken" *).

Syitjp, „esjmdjk paida bolыь—tjl çetjlu tartxьnda çaqa dəujrdjq nasь, amorf dəujrjnjq ornыna kelgen morfologialьq (əuelj agglitinatьialьq, keljnnen fleksialьq) dəujrdjq nasь" **).

Çoqarьda keltjrjlgen formula (atau—esjmdjk)—tjl emjrjndegj belgjlj ajr satьdaqь qurьlьs. Onan arj talat qurьlьs bolqanь anьq. Kəzjrgj orьs tjljn ajtsaq, onda ajzdegjdei təueldeu çalqauь da, çjkteu çalqauь da çoq. Sandьqtan, ajtar qazaq tjljnjq (arj barlьq tyrjksistimalь tjlderdjn) erekceljgj bolьp esepteledj. Bjraq, sonьq ezjnde orьstьn sьn esjm men esjmdjgjnjq septeu çalqaularьnda yejncj çaqtьq çjkteu esjmdjgjnjq çümaqь qalqandьqьa keremjz (хорошúй, хорошéму, хорошегó, хорошúм, мой, моегó, моемý, моúм — degendegj septeu çalqanlarь esjmdjktjq septeulj tyrj ekenj anьq (его, ему, им t. b.).

Bül miseldar Marrdьq teoriasьndaqь çoqarqь attqan prinsiptj çalpьca dəleldej alady. Orьs tjlj qandai konkrertti çoldarmen damьp, kəzjrgj qalpьna çetkendjgj turalь ec narse aita almaimьz. Kəzjrde orьs sezjnjq alaqьnda mencjktj kersetetjn təueldeu çalqau da, çjkteu çalqau da çoq. Bjzdjq tjljmjzdegj çjkteu, təueldeu çalqaularь sol artta keletjn esjmdjk anьqtauьctardan qalqan çümaq ekendjgj nedəujr anьq bolqalьp tür. Sjz ajzdjn çoldasьmьzsьz degende çoldas degen sezge arj təueldeu çalqau (mьz), arj çjkteu çalqauь (sьz) çalqanьp tür. Ekeuj de tjsij çjkteu esjmdjgjne (ajz men sjzge) sailanьstь ekenj kerjnjp tür.

Bülardьq narj de — qarьmdьq zertteu məselelerj. Bülardьq mektep balalarь ycjn qiьn soqatьn ajr seseaj, olar çoqarьdaqьdai keiajr formalardь salьstьrьp, ūqsas çerlerjn kəruge camasьnan kele türse da, tjldjq çetjlujndegj zandьlьqtardьq mənjsjne kəp tysjne bermeidj, ol çəndegj ūqьmdarь tьm taiьz. Sondьqtan bül siaqtь qūrьlьstardь olardьq ajljmjne caqьndamai aita berse, qūrьlьstьq atьn ajljp, zatьn ajlmeitjn, ystjrt „ajljmpazdьqqa" salьnьp ketu xaupj tuady. Osь seseptj mūqaljm ez esjiken-ujlgenjnjq nərjn balalarqa aita berse, olar da tap ezjndei tysjnedj derljk garantia çoq. Esjmdjk temasьndaqь ezgeceljktermen çoqarьda atap aitьlqan məlcerde çana sol formada qana talьstьru kerek.

---

*) „Русский язык в школе" çurnalьnьa 1939-çьl. 5—6-nomjrjndegj Gitlits maqalasь seiьlcu çazьldy.

**) Marr, tandamalь esermalarь, II-tom, 102-bet.

# Sөilem mycelerjnjn ваilanьsь

Sөilem mycelerjnjn ujr ujrjmen ваilanьsь sūrau arqьly tabьlady. Bjraq keide sөilem mycesj sūrauqa çauap вoimaidь. Sūrauqa çauap вoimlaьn myce — **вar, kel** etjstjgjne **çatьr** degen kөmekcj etjstjk qosьlьp aitьlqan, nemese **çyr, tūr, otьr, çatьr** etjstjkterjnjn өzderjnen qala quralqan osь caqtaqь вaiandaushlar (men otьrmьn, Asan çatьr, Əljвek otьr, tramvai kele çatьr degen siaqtьlar). Ondaida sөilemnjn mycesjn sūrausьzaq, çai maqnasьna qarai tabamьz. Misalь, tramvai kele çatьr degen sөilemde kele çatьr degen вaiandaushqa ec qandai sūrau qoiuqa kelmeidj. Bjraq, onьn вaiandaushc ekenj вьlai da aiqьn kөrjnjp tūr.

Tөçribede sөilem mycelerjnjn sūrauьn durьs qoiudьn өzjne kөp daqdь kerek ekendjgj вaiqaladь. Keide, ujr sөzge degen sūrau вuqa sөzdjn sūrauь вoiьp cьqadь.

Misalqa Əljвek kjtap oqьdь degen en çenjl sөilemdj alьp, sonьn sөilem mycelerjn sūrauqa çauap retjnde aitьp kөreljk. Sūraudь dūrьs qoiqanda, вьlai вoladь:

1. **Əljвek ne jstedj** (nemese **qaittj**)? —**Əljвek oqьdь** (вaiandaushc).

2. (Əljвek) **ne oqьdь?** —**Kjtap oqьdь** (tolьqtaushc).

3. (Kjtapь) **kjm oqьdь?** —**Əljвek oqьdь** (вasшaushc).

(Astь sьzьlqan sөzderdjn ujrjncj qatardaqьlarь—sөilem mycelerjnjn sūraularь, ekjncj qatardaqьlarь—sol sūraularqa çauap вolatьn mycelerj).

Sūraudь osьlaica qoiqanda, sөilemnjn өzara вailanьsьp tūrqan mycelerj qosarlanьp, parlanьp keledj:

1) Əljвek oqьdь,
2) kjtap oqьdь,
3) Əljвek oqьdь.

Ujrjncj parda ol ekpjnj oqьdь degen sөzge tysjp tūr, ycjncj parda Əljвek degen sөzge tysjp tur. Sūrau qoiqanda osь parlь sөzderdj kөrsete aitьp ana çөqcaqa alьnqan Əljвek, kjtapть sөzderjn çaiьraq aitьp, çana olardan keijn ujrьz tьnьs çөsinqьrap alu kerek. Yitkenj olardьn ana qosar sөzderge ec вailanьsь çoq, olardь tek sūraudь çenjldetu ycjn, вala çauap вergende, sөzjnjn maqnasьna tysjne otьru ycjn aitamьz.

Osь sөjlemnjn sūraularьn вьlaica catastьrьp вeruge de вoladь:

1. Əljвek ne oqьdь? —Əljвek **kjtap oqьdь.**

2. Kjtapть kjm oqьdь? —Kjtapть **Əljвek oqьdь.**

3. Əljвek kjtapть qaittj? —**Kjtapть oqьdь.**

Вьlai qaraqanda, sŁl da dürьs siaqtь: yc sürau qoiьldь, olarqa çauap retjnde yc myce aitьldь. Çauap seŁlemderdegj keterjnkj intonatsiamen aitьlqan (astь sьzьlqan) parlardь nalqap qarasaq, qaittj? degen nalandauьstьn sürauьna çauap noьp türqan kjtapть oqьdь degen ekj sez toьqtauьc pen nalandauьc ekenjn keremjz. Сьnьnda, nalandauьc ezjnjn sŁrauьna çauap retjnde aitьlqanda, ol ezjnjn negjzgj nailanьsьp türqan sezjmen, nastauьcpen qatar kelu kerek edj. Münda olai nolmai tür. Bül tjzвek aldьndь sŁrauqa çauap noьp türqan tjzвekpen ajrdei. Toьqtauctь tjzвek qaitalanau kerek, yitkenj soŁlemde toьqtauьc ajreu aq, münda nastauьc, nalandauьctь tjzвek ekj ret aitьlu kerek (ajrjnde nastauьctьn sŁrauьna, ajrjnde nalandauьctьn sŁrauьna çauap retjnde).

DŁrьsьnda, sŁraular nьlaica kelu kerek: 1. Əljвek ne jstedj—Əljвek oqьdь. 2. Ne oqьlь — kjtap oqьdь. 3. Kjm oqьdь — Əljвek oqьdь.

Tascьlar brigadasь çümьstarьn az kynnjn jcjnde orьndap cьqtь degen soŁlemdj açьratьp kerekjk. Bül soŁlemde nes myce nar. Olardь nьlaica nes par qьlьp qosaqtap sürau qoiuqa noladь.

1. Bastauьctьn sŁrauь: Kjm orьndap cьqtь?—Brigada orьndap cьqtь.

2. Nalandauьctьn sŁrauь: Brigada qaittj, ne jstedj?—Brigada orьndap cьqtь.

3. Toьqtauьctьn sŁrauь: Nenj orьndap cьqtь?—Çümьstarьn orьndap cьqtь.

4. Pьnьqtauьctьn sŁrauь: Qanca uaqьtta orьndap cьqtь?—Az kynnjn jcjnde orьndap cьqtь.

5. Anьqtauьctьn sŁrauь: Qai brigada?—Tascьlar brigadasь.

Münda sezder ezderjnjn sintaksistjk nailanьsьna səikes qosaqtalьp tür.

Balalar nьlaica qatelesulerj mymkjn:

1. Çümьstarьn qaittj?—Çümьstarьn orьndap cьqtь.

2. Az kynnjn jcjnde qaittj?—Az kynnjn jcjnde orьndadь.

3. Çümьstь kjm orьndadь?—Çümьstь brigada orьndadь t. n.

Münda da sezder, çoqarьdaqь siaqtь, daqdьlь nailanьsьna qarai qosaqtalьp otьrqan çoq. Əuelgj sürau nalandauьcqa arnalqan sŁrau edj. Olai nolsa, əuelj nastauьc aitьlьp, sosьn nalandauьc sŁrauь qoilu kerek edj (brigada qaittj?) sonda Brigada orьndap cьqtь degen qiьsuls tjzвek cьqar edj (ekeuj de ycjncj çaq).

Al, çümьstaŋьn qaittj? degen sűraunen ajz naiandauclь dűrьs taпьp otьrqanьmьz çoq. yitkenj вűqan alqan çümьstarьn orьndap cьqtь degen çauanьmьzda naiandauьc nar da, ajraq nastauьc çoq. Soudьqtan naiandauьctьn formasьn dəlelderljk sez çoq. ol qűr nosqa aitьlьp tűr.

Çümьstь kjm orьndap cьqtь? degen nastauьc sunuь dűrьs. ajraq. onda çümьstь degen sezdj вəsendetjp aitu kerek.

Sonьmen, sűraudь dűrьs qoiu ycjn seilem myceleriŋjn anqьnu, waqьndьru (ja mengeru,) zaŋьn alqьn tysjnu cart. Əuelj waqьndьrucь sez aitьlьp, sűrau sonan cьqarьladь.

ESKERTULER:

I. Ax kynnjn jejnde degen kyrdelj myceni sьrtqь formasьna qarap açьratьp taldauqa da вoladь. Misalь: nede orьndap cьqtь?—Jejnde orьndap cьqtь.

Nenjn jejnde?—Kynnjn jejnde.

Qanса kynnjn?—Ax kynnjn.

Ajraq, вűlai etu dűrьs emes. Onda qűr forma qaganьlq noladь. Seilem myceleriajn eaj. tegj. formaqa qarap aiьrьlmaidь, aldьmen, maqnaqa qarap aiьrьladь.

II. Tauelar arigadaen. degen sinqtь jljk çalqau non tauelden qatar kelgen ekj sezdj ajrjnen ajrjn aiьrmai. ekeujn ajr myce dep eeeptвa kerek degen pikjr nar (Balaqaev). Olai etkende, tauelьlar arigadaaь degen ekj sez kyrdelj nastauьc nolu kerek.

Mändai oi qaida nolu seneaj—jljk çalqaalь sez nen tauelдeuljj seadjn aralarьndaqь вailanьstьn tьm kyctjljgj. Cьnвda da, olar ajrjnajz ajrj aitьlmaidь, çanz ekeujnjn qaiвьn mengerjp, qaiвaь meagerjljp tűrqanьn ьpattau da ajraa qiьn. Çalpь tortjp nolьвca, aldьnqь jljk çalqaalь seadjn ьqpaьmen narьp kelesj sez tauelдeuljp tűrqan sinqtь. Sonda tauelden çalqauьn jljk çalqau kerek qьlьp tűrqan вolьp tьnьladь, вilaiea aitqanda, jljk çalqau tauelдeuljj mengerjp tűrqan вolьp cьqadь.

Al endj, вűl ekj seadjn tiljmjadegj çümвalьвna qaraaq, tauelдeu çalqaalь вez aenjr jljk çalqaalь sez ertpei aq, eadjgjnen aitьla aerдj. Kjtaьm, kjtanьn, kolxozьmьx degen seader aenjr jljk çalqaalь eajmeljksjz aq tysjnjctj. yitkenj otardьn aiьqьndaqь tauelдeu çalqaalarьnьn aej aq olardьn kjndjkj ekenjn naiqatьp tűr. Al, jljk çalqaalь seadjn çeke eaj olai aitьla almaidь (menjn, senjn, tьaeьlardьn degen seader ar çaqьada nasqa sez nolmaaa, tiazaqtь ilqьm aermeljj). Oьndai çaqtarьna qarap, jljk çalqaalь sax tauelдeudj mengeredj emes, tauelдeulj sez jljk çalqaudь mengeredj degen dűrьs. Qalai вolqanda da, ekeujnjn nailanьвь kyctj.

Ajraq, nailanьs qanca kyetj nolqanmen, műnda açьratьlmaatьq вolьp çaььap qalqan ee narse çoq. Bűl nailanьstьn eaj alaan-alaan çaqdailarqa qarai (kaajnoae aol nailanьвьp tűrqan seadeadjn formasьna emes. maqnaeьna qarai, nijaka alqanda. semantikalьq maqnaqa qarai ajrjle kyceljp, ajrde aaaenaidj. Sonьвьna qarai jljk çalqau ajrde aiьrьlp, ajrde tysjp qalaдь. Mjne oвь jljk çalqau tysjp qalvan Balaqaev çoldas ekj seadj açьratpauqa eart qьlqьвь koiedj *). drina. maaelemj oвь naqьtta zerttep ker. kerek: çeke misoldarmen qanaqattannai. çappai tekaeru kerek.

Kaajrde jljk çalqau tyan-tyspeuj nűl çenda aonralьq zor kriteri nola almaitьndьqь nalqalads. Misalь, qalaqalqь men qainanьnqalqь degennjn arasanda azdьp aiьrmaвalьq nar volaa. endj qoidьn etj degen men qoi etj degennjn arвaeda waqnalьq ars qatьnaa çaqьnan kep aiьrmaeilьq çoq. Bűl sinqtь misaldar kep. Ekjsytj dep

*) „Qalq műqalimj" çurn. 1940-ç. № 3.

te, e e k j ə j a s y t j dep aita seremiz. Bəl arada jljk çalqaudəŋ tyskeŋ-tyspegenjne qarap ekj sezdiŋ araəmdaqə maqnaləq qatənas kyeddj ia nəəmsjdj derijk dəlei çoq. Sozlyqtan kyrdelj mycelerdiŋ qalarəna ətə tuqəz nailanəətə sezderdj, misal, y i d j ŋ j e j (somia degen maqnada), e l d j ŋ e ə r j, q a n ə q ə z ə l e n ə ə sinqə tjxnekter cuetjnjn zaiqatə kerek. Al jljk çalqaŋ tyslp qalqanəən ərj de oəlai nolady dep prinsip ustaudau, ol prinsipti mektep praktikasında qoldana zastaudan ozjrge nas tarta türu kerek. Mesele endeu tekserilip zoldə degende qana mjndettj ereçe retjnde mektepke ötkəzuqa zolady.

## Səilemdegj səzderdjŋ nailanəsə turalə

Səilem mycelerjnjŋ ezara nailanəəənəŋ maqnaləq çaqə nar, formaləq çaqə nar. Bjr səz ekjncj səzdiŋ maqnasən tolqtərady ia anəqtaidə, ia pəəqtaidə desek, ol—səilem mycelerjnjŋ maqnaləŋ nailanəsə. Çoqarəda ekj-ekjden parlanər tysken səzderdjŋ narj de sol maqnaləq nailanəqa qarai qosaqtalqan səzder.

Sol nailanəstardəŋ ər qatəsənda laiəq formaləq nelgjlerj nar. Mis., etjstjk səz nelgjlj septeu çalqauən kerek qəldə: q a l a q a k e l d j m, q a l a d a n k e l d j m, q a l a m e n (qalaqa soqa) k e l d j m deuge nolady, ajraq q a l a n ə k e l d j m, q a l a n ə ŋ k e l d j m deuge nolmaidə. Mūnəŋ sebebj—k e l degen etjstjk nelgjlj septeu çalqauən kerek qəladə. Bailanəsudəŋ mūndai çaqə—formaləq çaqə. Mūndai nailanə—səz nen səz arasənəŋ nailanəsə. Sondəqtan mūnə səilem mycelerjnjŋ nailanəsə dep aiaqannan kerj səilemdegj səzderdjŋ ezara nailanəsə dep çygjzgen dūrəsəraq. Səilem mycesj çalaŋ nolsa da, kyrdelj nolsa da, onəŋ nasqa mycelermen nailanəsə ajrdel nolady. Misal, çalaŋ pəəqtanəsəŋ da, kyrdelj pəəqtanəsəŋ de qəzmetj ajrdei, ekeuj de naiandauəcpen nailanəsə. Kyrdelj mycenjŋ sostavəndaqə səzderdjŋ ezara taqə nailanəsə nola aladə. Çoqarədaqə e l d j ŋ n ə r j degen ajr mycenjŋ ekj sezj ezara taqə nailanəsəp tūr: ajrj jljk çalqau, ajrj taueldeu, ekeuj ajrjn ajrj mengerjp tūr. Bjzdjŋ nūl arada tekseretjnjmjz—osə sonqə nailanə.

Səilemdegj səzderdjŋ osəndai formaləq nailanə çaqən teksere kele, ol nailanəstardəŋ ajrnece tyrj nar ekenj anəqtalap, sol tyrlerge s ə i k e s q ə s u, m e ŋ g e r u—m e ŋ g e r j l u, ç a n a s u, q a n ə ə s u degen termjnder alənəp çyr.

Səz nolqan çerde, səilem nolqan çerde mūndai nailanə qacan da nolmai qalqan emes. Bularda endj-endj tekserjp, grammatika kjlaptarəna endjre nastadəq. Būl nailanəstardəŋ ərj ajrdel aiqəndalap otərqan çoq.

Səzderdjŋ nailanəsə çenjnde muqaljmder mənadai nərselerdj ajlulerj kerek.

## QIƃSU

Grammatikada qəsu dep nastauəc pen naiandauəctəŋ nailanəsu tyrjn aitadə. Bastauəc pen naiandauəctəŋ qalaica nailanəsatənə nelgjlj. Olar, ajrjncjden, çaq arqəə yilesedj, ekeuj de

ajr çaqta aolьp otьradь. Ekjnejden, bastauьspen bajandauьs çekeceljk—kepceljk çaqьnan ylesedj. Bastauьs çekecede tűrsa, bajandauьs ta çekecede tűradь. Mjne, osь ekj tyrlj ylesudj qьsu dep atap çyrmjz. Bajlanьsudьq műndai tyrj sәjlemnjq basqa myceljerjnjq arasьnda aolmajdь. Olai aolsa, sәjlemnjq basqa myceljerjnjq ozara bajlanьsьda, olardьq bastauьs ta bajandauьspen baj'anьsь da qьsu aola almajdь. Sonьmen, qьsudьq ozgeceljgj—qьsqan sөzderdjq ajrьqqai formada tűruь. Qьsu turalь morfologiada da, sintaksiste de ajrdej ajtьlqan.

## Mәngeru men mәngerjlu

Mәngeru men mәngerjlu turalь grammatikalarda mьnadai anьqtamalar bar.

1. „Mәngeru degenjmjz sөzderdjq ajrjn ajrj belgjlj septeu çalqauda ajtьluь kerek qьlьp ozjne baqьndьruь" (Morfologia, 7-bet).

2. „Tolьqtauьs pen bajandauьstьq bajlanьsuьn mәngeru deimjz" (Sintaksis, 29-bet). Műnda, çoqarьda ajtqanьmьzdai, mәngeru—mәngerjlu ajrde sөjlem myçesjne bajlanьstьrьla ajtьlqan da, ajrde sөjlem myçesjne bajlanьstьrьlmai ajtьlqan.

Tolьqtauьs bajandauьs pen septjk çalqaularь arqьlь bajlanьsadь. Tolьqtauьs degen sөz, bьlaica ajtqanda, septjk çalqauьnda tűrqan sөz. Sondьqtan bűl ekj ereçe negizjnde ajr maxműndas ereçe deuge aoladь. Bjraq, mәngeru degen űqьmqa çalqьz tolьqtauьstьq bajlanьsь qana emes, basqa myceljerdjq de bajlanьsь kjruge tijs.

Әljbekten qalaldьm degen sөjlemde Әljbekten degen septeu çalqauьndaqь tolьqtauьstь aldьm degen bajandauьs mәngerjp tűr.

Onьmen qatar, tolьqtauьstan basqa sөz de osьndai formada (septeu çalqauьnda) tűruь mymkjn. Misalь, ajrjncj sentәjrde zabaq bastaldь—degendegj mezgjl pьsьqtauьsьnьq sentәjrde—degen sөzj de septeu çalqauda tűr. Egjske qьstьq basьnan daiarlandьq—degende de kyndelj pьsьqtauьstьq sostavьndaqь basьnan degen sөz sьqьs çalqauda tűr. Sondьqtan mәngeru-mәngerjludj sөjlemnjq myceljgjne, tolьqtauьs ta pьsьqtauьs aoluьna bajlanьstьrmai, morfologiadaqьsa çeke sөzderdjq formalarьna qana bajlanьstьru kerek, meljj, oi sөz tolьqtauьs aolsьn, meljj, pьsьqtauьs ta anьqtauьs aolsьn. Mәngerjletjn sөz, ajteujr, septeu çalqauьnьq ajrjnde tűradь.

Mәngeru, mәngerjludjq ozgeceljgj—onda ekj sөz ekj tyrlj formada tűrьp ylesedj. Qьsqan sөzder ekeuj ajr formada tűrьp, ekeuj de ajr çaqta tűrьp ylesse, mәngerjgen sөzderdjq ajreuj septeude tűradь da, ajreuj basqa formada (çjkteu, ja tәueldeu formada) tűradь.

Bűl çerde termjn turalь ajta ketu kerek.

Mәngeru, mәngerjlu degen sөzdj keq maqnada alsaq,

sezderdiң qandaida bolsa bailanysyn ұjdjredj. Bұl çaqynan qaraqanda, soilemdegj sөzderdiң bailanysyn bөrjn de mengeru, mengerjlu dep atauqa boladь. Yttkenj bailanysudьң qandai tyrjnde bolsa da. ұjr sөz ekjncj sөzben yilesjp tұradь, ұjrenj negjzgj sөz boladь da, ekjncjsj soqan yilesedj, baqynadь.

Mengeru, manggerilu degen termjndj grammatikada ondai çalpь maqnada emes, çoqarьda kersetjlgen arnauь maqnada, ұjr sөzdiң ұqsaiынen ekjncj sөz çanama septeu çalqauьnda tұruь degen maqnada qoldanьp otырtь.

Ekjncj mөsele septeu çalqaularьnьң qьzmetterj çөnjnde. Çalqaular tyrij qьzmөt atqaradь. Aпьlqa bardьm, suqa bardьm, aqcaqa aldьm, bosqa aldьm, bosqa çyrme degendegj barьs çalqaulardьң qьzmetterj ұjrdei emes. Bjreulerj tolьq maqnasьnda çalqau qьzmetjn atqarьp, sөzderdj ұjrjmen ұjrjn bailanьstырu yçjn tүr, kei ұjreulerjnde ekj sөz arasьn bailanьstырucььq funksia kenjp, çalqau qasietjnen alьrьia nastaqanьn kөremjz. Onьң belgjsj soqqь ekj misalda barьs çalqaudь aitpasa da, maqna өzgermeidj: bosqa aldьm dep te, bos aldьm dep te, bos çyrme dep te, bosqa çyrme dep te aita beremjz. Bүl çerdegj çalqaular çүrnaqqa ainalьp bara çatqan çalqaular. Mündailardьң өzderj aluan-aluan. Bjreulerjndegj çalqaulardь aitsa da, aitpasa da maqna өzgermeidj, endj ұjreulerj qaldырmai aitьp otырudь tjleidj. Misalь, bosqa carcadьm, bosqa soiledj degendegj qa çalqauьnьң mengeru—mengerjluge septjgj camalь bola tүrsa da, aitpai tastap ketuge kөnbeidj, bos carcadьm, bos soiledj desek, mylde basqa maqna cьqadь. Septeu çalqaularьnьң basqalarьnda da osьndai qalьp bar. Misalь,qalammen çazdьm, çolmen çyrdjm, quanьcpen qarsь aldьm, jzdegenmen, tana almadьm degendegj men çalqauьnьң qьzmetterj ұjrdei emes.

Bүl siaqtьlar, әrine, dөldep tekserudj, zertteudj kerek qьlatьn mөsele. Mektep grammatikasьnьң kөlemjnde septeu çalqau degende olardьң daqdьlь tyrlerj, sөz ben sөzdiң arasьn qalai da bolsa bailanьstырu yçjn tүratьndarь aitьladь.

Al, eger mylde bailanьstь kөrsetc almastьq dөreçege çetjp өzgerse, onda, әrine, olar çalqaudьң qatarьnan da cьqьp qaladь, çalqausьz sөz qatarьna qosьlyp, çanasu, qanьsu kategoriialarьna çatularь mүmkjn. Bjrge tүramьz, basqa tүramьz-toqtamastan kettj taqь osьlar siaqtь sөzderdegj septeu çalqaularьnьң çolь mylde өzgece bolu kerek. Ortalau mektep kөlemjnde mündai mөselelerge asa kөp cүqyldanuqa mүmkjnçjjk te çoq, yitkenj ufilar, negjzjnde, tekserjjp, basь acьlmaqan mөsele, soudьqtan azjrge zertteu programmalarьnda qana, çoqarqь mektep programmalarьnda qana bolularь kerek.

## Çanasu men qanьsu

Sөilem mycelerjnjң qiьsu men mengeruden basqaca bailanьsь da bar. Ondai bailanьstь sөzder qiьsudaqь siaqtь ұjrьn-

qal formada da türmaidь, mengerudegj slaqtь ajrjnjq ьnqalьmen ajrj basqa ajr formaqa da tyspeidj. belgjlj ajr orьnda türь arqьlь bailanьsadь. Bjz y i k e n y i d e t ü r a m ьz, a j z k e c e k e l d j k degende y i k e n, k e c e degen sözder y i, k e l d j m degen sözdermen bailanьstь.

Bülardьq bailanьsьndaqь formalьq kersetkjc — tek türqan orьndarь. Orьn çaqьnan qaraqanda, anьqtauьstьq da, pьsьqtauьstьq da çajpь qasietj ajrdei slaqtь, yitkenj ekeuj de özderjnjq anьqtaitьn ja pьsьqtaitьn sözderjnjq aldьnda keledj. Bjraq sonьq ezjnde ajrtalai özgeceljkter bar ekenj bajqaladь. Ol özgeceljk bülardьq ezjnen soңqь sözge qancalьq çaqьn türa alatьndьqьnda. Sintaksis kjtabьnda mьnadai anьqtamalar bar:

1. „Anьqtauьc pen anьqtalucь özdjң bailanьsьn qabьsu deimjz".

2. „Pьsьqtauьc pen balandauьstьq bailanьsьn çanasu deimjz".

3. Morfologiaның ekjncj basparьndaqь anьqtama mьnadai: „çanasu degenjmjz söz ben sözdjң demeuljk cьlau arqьlь bailanьsь".

Syitjp, mündaqь çaqdai da çoqarьda aitqanьmьz slaqtь. Çana su men qabьsudь pьsьqtauьc pen anьqtauьcqa qana bailanьstьra qarasaq, onda olardьң aiьrmacьlьqьn açyratu qiьndaidь. Yitkenj anьqtauьstьq da, pьsьqtauьstьq da orny çaqьnan ajrdei dereçede bolatьndarь bar. Ç a q s ь b a l a ç a q s ь o q i d ь degendegj ç a q s ь sözderjnjң ekeujnjң orьn tәrtjnj ajrdei. Olai bolsa, olardьң aldьңqьsь qabьsьp tür, soңqьsь çanasьp tür deuge ajreujnjң anьqtauьc bolьp türqanь, ekjncjsjnjң pьsьqtauьc bolьp türqanь qana dәlel bolatьn slaqtь. Cьnьnda, bülardьң ozara aiьrmacьlьqь onda qana emes, türqan orьndarьnьң alьs-çaqьndьqьnda. Terminderdjң maqnasь bylaica ügqylady: qabьsqan söz özjnjң bailanьstь sözjne tьm çaqьn türuь kerek, tek qana çanasьp türmauь kerek. Ondai çaqьndьqtьq ajr belgjsj — araqa söz qьstьruqa bolmaitьndьqь. Al, çanasqan sözderdjң belgjsj — olar çaqьn da türu alady, alьstanqьrap ta kete alatьn bolady. Çoqarqь misaldardь osь çaqьnan alьp tekserjp kergende, mьnadai narse baiqaimьz:

B j z y l k e n y i d e t ü r a m ьz degen sөjlemge basqa da anьqtauьc sozder qьstьrьp a j z y l k e n a q a c y i d e t ü r a m ьz dep te, a j z b ü r ьc t a q ь y l k e n a q a c y i d e t ü r a m ьz dep te aita alamьz. Sonda y l k e n degen anьqtauьc özjnjң anьqtap türqan y i degen sözjnen alьstap kettj. Al, endj osь yc anьqtauьcь (a ü r ьc t a q ь, y l k e n, a q a c) özara anьstьrьp kersek, osьndaqь türqan tәrtjnjen basqaca qoluqa bolmaitьnь baiqaladь. Y i degen sözge eң çaqьn türqanь — a q a c degen söz, onь anьstьrsaq, maqna özgeredj; ar qaisьsьnьң da osьndai özgeru qasietterj bar. Büqan qaraqanda, alьstau, çaqьndau çenjnen anьqtauьctardьң özara ajraz aiьrmacьlьqь bar ekenj kerjnedj.

B j z k e c e k e l d j k degen ekjncj sөjlemde de özjne qa-

rai өzgeceljk ner. Bjz kece keldjk, njz kece keckjde keldjk, njz kece audannan qaittьq siaqtь tyrler nar. Bөl aradaqь kece degen рьsьqtauьc naiandauьcqa çaqьndap ta alьstap ta türatьndьqь, syitjp çanasu degen terminnjn maqnasьna keletjnj naiqaladь. Al, endj рьsьqtauьctьq nasqa tyrlerjn alьp kөrsek, misalь, dөl tidj, qarsьçyrdj, өrj kettj siaqtь sөilemderdj alsaq, olardaqь dөl, qarsь, өrj degen рьsьqtauьctar nөlandauьctan kөp qasьqtauqa kөne bermeltjndei tyrjn naiqaimьz. Bөl misaldardan sьqatьn qorытndь: çanasu men qasьsudьn өlgisj—ol sөzderdjn anьqtauьc ta рьsьqtauьc nolqanьna nailanьstь emes, nasqa çaqdailarqa, aldьmen, sol sөzderdjn өz nastarьnьn qasietterjne nailanьstь. Ol qasietter өlj aiqьndalьp nolqan çoq. Sondьqtan sonqь programmada çanasu, qasьsu degen terminnjn ekeujn ajriestjrjp, çanasu degen ujr aq terminmen ataqanьz. Mөqaljmderdjn ajr çьldьq tөrtөsjne qaraqanda, mektep grammatikasьna sol kөlemnjn өzj çetkjljktj ekenj naiqaladь. Cegj acьlьp çatpaqannan keljn, nalanьn ajljmj de sarastalmai, kyngirtiene nөretjn slaqtь. Ekjncj çaqьnan, çanasu, qasьsudьn sьrtqь nөlgilerj mengeru men qilьsudaqь siaqtь kөrnekj de emes, alьrmacьlьqtarь өte nazjk. Keide bөl ekeujnjn grammatikalьq mөnderjnen kөrj stilistikalьq mөnj zoraqьraq ta nolьp ketedj.

Kjtaptarьnьzdaqь ereçeler ajrьqqai nolmauь oqьtu çarnьsьn da anьrlatatьnь anьq *). Bөl çөnde mөqaljmder çoqarьda altalqandь eskerulerj tijs. Mөselenjn ar çaq, ner çaqьn kөljrekten qamtьp, prinsipterge mөqaljm өzj tolьq tysjnjp alu cart. Sonda naiqa negjzgj maqljmetterdj durьs өqtьrqa da noladь.

Oqьtqanda kөljl nөletjn nөrseler mьnalar: nala, aldьmen, nailanьsudьn nasqa ekj tyrjn (qilьsu men mengerudj) çaqsь tysjnjp alsan. Çanasu da, qasьsu da sol aldьnqь nailanьstardan nasqa ekenjn aiqьn ұqsa. ekeujnjn de çalpь өzgeceljgj ilrqan omьna qana nailanьstь ekendjgjn tysjnjp alsa, sonьn өzj—ajr tanaq. Bөl çөnnen рьsьqtauьc ta, anьqtauьc ta өzara çaqьn kategorialar ekenjn anqarta kerek. Çoqarьdaqь siaqtь çөljl misaldar alьp, anьqtauьctardьn da, рьsьqtauьctardьn da өzara tyr-tyrj nar ekenjn, ajrculerj alьstap ta keta alatьnьn, endj ajreulerj ondaiqa kөnneljjnjn naiqasa, çanasu men qasьsudьn prinsipterjne tysjngen nolьp tanьladь.

## Qūrmalas sөilem men çai sөilem

Tjljmjzde qūrmalas sөilem sistemasь өte kyrdelj mөselenjn ajrj nolьp sanaladь. Çalpь ereçe nolьnca, ajrnece sөilem ajrjgjp kyrdelj oidь ajldjrse, qūrmalas sөilem noladь. Ereçe sonca-

*) Oqu Komissariatьnьn 8iqarьn nolьnca sintaksistjn çana nөrseлerdjn norj çinaqtalьp, sөilemlөgj sөzderdjn nailanьstarь çөnjnde ajr sistemalь, ajrьqqai ereçeler alьnuqcь.

Инв. № 876-40
Вин. лист

lыq anыq bola tүrsa da, js çyzjnde qүrmalas sөilem men çai sөilemnjn cegj op-onai bolmaidы. Yitkenj sөilegende sөz bүqi sxemamen qүrylyp otырmaidы, sөilem sistemasындағы qүrylystardың өzj nece aluan. Erte tүrlp çүmьsqa kettjm degen siaqtь en çenjl sөilemnjn өzj qүrmalasqa çataltыn ta çai sөilem ekenjn aiьru qiьn. Mүnda zattың ekj tyrlj qimьl kersetiletjn bolғandьqtan, olardь kyrdeij oi dep eseptep, sөzdіktas sөilem qatarьna qosьp ta taldap çymjz. Сьnana qalқanda, nүl sөilemde ajr aq suraktjn -men-njn ekj tyrlj jsj aitylqan: ajrj—erte tүru, ajrj—çүmьsqa ketu. Egerde sөilem erte tүrdьm, çүmьsqa kettjm tyrjnde aitylsa, onda nүl ajrjnqai maandaulьq çai sөilem ekenjne eş kjm gyman keltjrmes edj. Al, ajrьnqai ekj maandaulьqtың ajreuj kөsemce tyrjnde türqandьqtan formalьq өzgeceljk enjp, sөilemnjn ajreuj cala aitylyp, alaqtalmai qalqan siaqtь bolyp, nazьnqь, naqьlьnqь sөilem nar siaqtь bolyp tүr. Sondьqtan qүrmalas sөilem men çai sөilemnjn konkretij cegjn kөrsetujmjz kerek.

## 1. Sөilemdj tjzөk pen sөilem emes tjzөk

Aldьmen, sөilemdj tjzөk qaisь, sөilem emes tjzөk qaisь ekenjn aiqьn aiьru kerek. Sөilem bolu ycjn onың mastanьcь, maandaulьcь bolu cart. Mүnь өrkjm de ajtedj. Sonda da adetj eskertpekcjmjz. Yitkenj sөlemnjn çalpьqa anыq daqdьlь tyrlerjmen qatar, keinjr çetkjljksjz tyrlerj de boladь. Ondai çetkjljksjz sөilemderdjn ajrj—ataulь sөilem degen sөilemder. Ataulь sөilemnjn өzgeceljgj—oi ajr aq sөzden de qүraladь (oi sөzdjn өzj zat esjmnjn atau tyrjnde boladь, sondьqtan ataulь sөilem dep atalady). Oi atau sөzdjn qasьna basqa sөzder erjp ie keledj, ajraq olardьn barj sol ataulь sөzdj anыqtaitьn sөzder, mьsalға aitqanda, türlausьz myceler. Sondьqtan oi sөzderdjn sөilem çasauqa septjgj çoq. Misalь, belgjlj ajr kontekste tүrьp „vokzal" degen sөz sөilemdjk maqnaqa ie boladь eken. Oi sөzdjn qasьna basqa anыqtauьc qosьp aitylsa (misalь, Oktөbr vokzalь deljnse) onda da sөilemnjn strukturasьna (qүrylьsьna) eş өzgerjs enbeidj, aldьnqьda da, sonqьda da sөilemnjn türlauь mycesj—zokzal degen sөz, ekeuj de-ataulь sөilem.

Al endj, osьndai atau sөz çeke tүrьp. sөilem çasau ycjn qandai cart kerek? Kez kelgen atau sөz, kez kelgen çerde sөilem bola bermeidj qoi. Ataulь sөilemnjn maqnalьq qasietjn saqtau ycjn ajrer misal alalьq. Çazucь Maskeu vokzalьna barьp tyskendegjsjn aitpaqcь boladь. Bjraq, oi çai sөzden sөilep: Mөskeudjn Oktөbr vokzalьna keljp tystjm, vokzaldьn yij pөlendei eken, tүs-tүstan tramvailar keljp çatьr demeidj, kergenjn bilaica suretteidj:

Mөskeu. oktөbr vokzalь. Qaptaqan qalq. Ersjlj—qarsьlь çyrjp çatqan tramvai... dep keledj. Ərjne, nүl sөzderdjn өzj de aldь-artь çoq, çalaq türmaidь: aqьlьn

Leningradta solqanь. Maskeu poьzьnь mjngenj slaqtь angjmeler aitьla keledi. Sondai tekstj oqi kele mьna sezderge çetkenjmjzde Oktəer vokzalь, ondaqь qalq, tramvailar, mьlalca aitqanda, vokzaldьn narьq kerjnjsj kez aldьmьzda elestegendei soladь. Bәl yzjndjde Məskeu, vokzal, qalq, tramvai degen tert atau səz bar. Səilem çasap tүrqandar—solar (terteu) tert səilem çasap tүr). Bәl atau sezderdjn çatьn naiandap tүrqan nasqa səz çoq, çana nәl çerde ondai nasqa sezderdjn (naiandaucьstardьn) keregj de nolmai tүr. Avtordьn aitьp tүrqanь osьnьn ezjnen aq tysjnjktj. Belgilj ajr kontekste keljp, osьlar slaqtь solьp sәilemdjk maqna berjp tүrqan atau sezderdj grammatikada ataulь səilem dep atap çyrmjz. Çoqarьda səilem solu ycjn onьn nastauьc. naiandaucь solu cart degemjz. Olai nolsa, mьna səilemderdjn nastauьcь naiandauьcь qalsь degen sүrau qoludьn laiьqь bar. Ərjne, nular da nastauьc, naiandauьc bar, yttkenj tegjnde belgilj ajr sunkt nolmasa, ol zat turalь njndene deljnnese, sjrə da səilem degen uqьm cьqu mumkjn emes. Mündai ataulь səilemderde tүrlaulь mycenjn ajtj sol aitьlьp tүrqьn atau səz deljnjp esepteledj de, endj ajreuj aitьlmai qalqan solьp esepteledj. Səilem mycesj aitьlmai qalsa, ondaidь tolьmsьz səilem deljnejz. Sonda ejzdjn ataulь səilemjmjz nen tolьmsьz səilemnjn arasьnda qandai aiьrmasьlq nolqanь? Aiьrmasьlq mьnadai: tolьmsьz səilemde aitьlmai qalqan mycenjn onь kerjnjp tүradь, onь sol ornьna əkeljp qondьra qoluqa soladь (misalь, Qaida nardьq?—tolьmsьz səilem, sen qaida nardьn? tolьmdь səilem).

Al, ataulь səilemde ekj tүrlaulь mycenjn aitьlmai qalьp tүrqanь qalsь ekenj anlq kerjnjp tүrmaidь. Ol qana emes, ataulь səilemge tjptj nasqa tүrlaulь myce əkeljp qosuqa mumkjncjljk nolmaidь. Çoqarьdaqь Məskeu degen sezge naiandauьc əkjljp qosamьz desenjz, onda maqna ezgerjp, səilemnjn qүrylьsь nasqaqa (çai səilemge) ainaladь. Syitjp, ataulь səilemnjn aitьlmai tүrqan mycesjn jzdeudjn de, onь ornьna əkeljp qoiamьn deudjn de qaçetj çoq.

Endj sol çoq myce qai myce, aitьlьp tүrqan atau səz qai myce. nastauьc pa, naiandaucь pa, osь məselege keleljk.

Bәl çende lingvister (tүl mamandarь) arasьnda ekj tyrlj pjkjr bar. Orьs lingvisterjnjn ejreulerj ataulь səilemde aitьlьp türqan atau səz nastauьc deidj, ol nastauьc çatьnda ecteqe deljneidj, qүr ezj qana ataladь da qoladь deidj. Ərjne, nular da ataulь səilem nelgilj ajr kontekste kelu cart ekendjgjn, tүrlaulь ekj mycenjn sьqarь nolmasa da, səilem maqnasь tysjnjktj solqanda qana ataulь səilem dep atalatьnьn aitadь. Endj ejrqatarlarь ataulь səilemdegj atau səz nastauьc emes, naiandauьc deidj. Bulardьn tysjndjruj soiьlca, çoqarьdaqь Məskeu, vokzal, degender esjn naiandauьctar solьp esepteledj. Sonda nәl səilemder qandai maqna bergen soladь dep oimen camalasaq, „mьnau—Məskeu, mьnau—vokzal, anau—qaptaqan qalq, ana

kərjngender—ersjij-qarsыь çyrjp çatqan tramvailar" degen siaqtь tysjnujmjx kerek, nьlaica aitqanda, sөstauьctьn atalьn zattarь ezderj kerjnjp tur (ia elestep tur), solardь salandaitьn sөz qana aittььp tur.

Orьs tjljnjn kəzjrgj grammatikasьnda aldьnqь aitьlqan pjkjrdj ustap, atalьn sөilemdegj atau sөzder—sөstauьc dep esepteidj. Kəzjrgj qazaq sintaksjsj de osь aitьlqan nақьtpen çazьlьp otьr.

Syitjp, atauls sөilemdegj angjme ondaqь atau sөzdjn sөstauьc bolulьnda, ia salandauсь bolulьnda da emes, sөilemnjn ezj өzgece qurьluьnda, sol өzgece qurьla turьp (çetkjljksjz bola turьp) tolьq maqna beretjndjgjnde. Al, kөz kelgen atau sөz ondai oqraz tudьrьp, sөilem maqnasьn bere almaidь. Atauls sөilemder kөrjnese kerkem ademiette, ajr nөrsenj surettegende qoldanьladь.

ESKERTU. Ol atau sөzderdj qai uyөege çatqaza dөrөsьraq ekenj olj çendj tekserjlmegen mөsele. Bөl mөselenj teksergende, basqa faktorlarmen qatar, qazaq sөilemjajn strukturalьq qasietjn de esepke almai bolmaidь. Djale sөilem salandauьcqa ajtedj. Sөilem atalьnda kelgen sөz daqdalь sөilemderde өr uaqьtta salandauьc bolady.

Bөl—ajdjn sөilem sistemasьndьn yiken ajr erekөeljgj. Orьs tjljn alsaq, onda salandauьc nөstauьctan da, tolьqtauьctan da, pajdalanuьctan da oqшьn kelo alady. Balalea aitqanda, onda salandauьc sөilemdj maqoa çaqьnan tiesiqtai tөrөn da, tarqan orьn ol qyzmetjne sөikөs emes, өr çerde tөra nөredj. Qazaq sөilemj alaqta salandauьc tarmasa tiesiqtalmaidь.

Bөqan qaraqanda, ajzdjn atauls sөilemderjnjzdegj atau sөzdjn ezj өstauьc boluqa laiьqь da çoq, ol өz sөilemdj siaqtap turqan salandauьc deljnjp өseptelu kerek siaqtь.

## 2. Qarmalas sөilem men çai sөilem

Qarmalas sөilemge tiesiqtь ajr kriteri (cart, belgj) qoilmasa, oqьtu qiьndaitьndьqь turalь çoqarьda aitьldь. Qarmalas sөilemnjn anьqtamasьndaqь ekj tyrlj carttьn ajrj—ekj sөilem (ia onan da kөp sөilem) ajrjguj, ekjncjsj—sol ekj sөilem ajrjguj arqьlь kyrdelj oi (qasar) aitьlus- Bөl ekj carttьn sonqьsь—kyrdelj qasar, kyrdelj oi degen uqьm—oquc salalar үcjn oncalьq anьq emes, abstrak uqьm. Sondьqtan mektep grammatikasь үcjn, aldьmen, ajrjncj cartь, (ekj sөilem bolu kerek—degen cartь) ustau tiis. Al, sөilem degen termindj qalai uqu kerektjgj çoqarьda aitьldь. Sonda, qarmalas sөilemge qoilatьn cart mьnadai bolady: onda kemjnen ekj sөilem bolady, ar sөilemnjn ezjnjn sөstauьcь, salandauьcь bolady. Bul cart qarmalastьn sabaqtьsьna da, salalasьna da ajdei.

Qoiqa ustarьq en negjzgj kriterj—osь. Osьndai kriteri ustaqanda sөilemnjn ajraz qiьn mөselelerj onai cecjletjn bolady.

Praktikada mьnadai uqsas sөilemder kөp ucьraidь:

1. Bjz kelgende, sabaq bastalqan çoq edj.
2. Yige kelgende de kjtaьmdь tastamaimьn.

3. Tamaq jckende ujz sөilespeimjz.

4. Tamaq jckende stolovolda radio sөilep tұradь.

Bul sөilemderdjң өqsastьqь—sөrjnde de çatьs çalqauiь esjmce bar. Bjrjncj sөilem men tertjncj sөilem sabaqtas sөilemder, yitkenj ər qaisьsьnьң basьnqь, baqьnьnqьlarьnda ez aldьna bastauьcь, ol bastauьctardьң salandauьcь bar, (sьlaica aitqanda, subiekt, predikatь bar[1]).

Al, endj ekjncj, ycjncj sөilemderdj alsaq, olarda predikat ekj-ekjden, ujraq subiekt ujreu aq. Ekjncj sөilemde yige kelucj de—men, kjtanьn qolьnan tastamaitьn da—men; ycjncj sөilem de sondai—tamaq jcetjn de—ujz, sөilespeitjn de—ujz.

Negjzgj anьqtama bolьnca, subiekt ujreu bolqan çerde sөilem de ujreu boladь, subiektke saitanьsь mycelerdjң (salandauьctьn, рьsьqtauьctьn, tolьqtauьctьn) kөp is azdьqь esep emes. Mjne, sol kriteridj üstap, çoqarьdaqь ekjncj, ycncj sөjilemderdj çai sөilem deuge tura keledj.

Tegj, çai sөilem men qürmalas sөilemdj açьratu çarьsьn qilьndatuьndar—ujzdjң esjmce, kөsemce jormalarьmьz. Bularдьң sintaksistjk ianksiasь (qьzmetj) ər aluan, çana өzderj kөp onca tekserjlgen de emes.

Esjmcenjң өzgeceljgj—ol sөilemde çalaң myce retjnde aitьla neredj, kөsjnese өzgece pauza da kerek qьlmaidь. Misalь, çatqan qalar, çyrgen ozar degende çatqan, çyrgen degen esjmceler—çalaң bastauьctar, oqьqanьndь mlqa toqьp al degende oqьqanьndь degen tauьs çalqauiь esjmce çalaң tolьqtauьc bolьp tür, çazqanda dürьs otьr degende çazqanda degen çatьs çalqauiь esjmce—çalaң рьsьqtauьc. Qattarda soqarmьz, kelgesjn alarsьn degende de çatьs çalqauiь esjmceler—çai рьsьqtauьctar (mezgjl рьsьqtauьcь). Baqьnьnqь sөilemnjң өz aldьna subiektj bolu kerek degen kriteri üstamasaq, mьna çoqarьdaqь siaqtь konstruksialardь sabaqtas sөilemmen catastьra beremjz.

## 3. Sabaqtas sөilem men salalas sөilem

Sabaqtas sөilem men salalas sөilemderdjң ara qatьnasьnda mьnadai çaqьndьq bar. Sabaqtas pen salalas sөilemder kelde

---

[1]) Qьsьm çjjade bastauьc, salandauьc degen sөzder kөsjnese subiekt, predikat deljajp çyrgizjledj. Bjz de sol terminderdj qoldanьp, basьnqь, baqьnьnqьlardьң өz aldarьna subiektj, predikatь bar dejmjzge bolady. Bül terminderdj qoldana sөjle өdjң mьnadai ujz artьqcьlьqь bar: Subiekt d.-a. kөp maqnada qimьl iesj, qovar iesj deljajp tүsjnjledj. Qimьl iesj sөz kelde bastauьc bolmai qaluь da, ia bastauьctьn çetkjljksjz cala tyrj boluь da mүmkjn. Predikat ta solai. Misalqa polьzadьn kelujne ekj saqat qaldь degende maqna çaqьnan qimьl iesj—poiz, onьң jejn kersetjp tүrqan sөz—kelu j. Bül sөzlerdjң ujrj bastauьc, ujrj salandauьc ataluьna ia bolmauьna qarmai өz ujrjn saqlaқt dep, ekjeceljn predikat dep atal berage bolady.

maqna çaqьnan ajrdei bolьp keljp, tek formasьnan, qürьlьsь çaqьnan qana aiьrьlatьn bolady. Keide, kerjsjnce, formasь ajrdei bolьp, maqnalarь basqa bolus da mymkjn.

Bjrnece sөilemdj salьstьrьp kөrejik:

1. Mektepte sabaq bolьp, çьlьsqa kele almadьm.

2. Mektepte sabaqьm bolqandьqtan çьlьsqa kele almadьm.

3. Mektepte sabaqьm boldь, sondьqtan çьlьsqa kele almadьm.

4. Kece çьlьsqa kele almadьm, yitkenj mektepte sabaqьm boldь.

Bөl sөilemderdjң maqnalьq çaqь ajrdei: tөrteujnde de ajr sөilem ekjncj sөilemdegjnjң senebjn kөrsetjp tür. Bұlardьң tek qürьlьsь ajrdei emes. Bөlardь salalas, sabaqtasqa aiьrqanda osь qürьlu formasьna qarap qana aiьratьn.

Salalas pen sabaqtasьң belgjleri mьnalar bolatьn: aldьnqьlarь qürьlьsь çaqьnan ajr ajrjne baqьnnaitьn tolьq sөilemder, sonqьlarьnьң ajr sьnarь (baqьnьnqьsь) alaqtalmaqan salalau bolьp keledj. Alaqtalqannьң өzjnde de çeke aituqa kelmejtjn bolьp turadь. Osьndai çaqtarьnan qaraqanda, ajrjncj, sөilem men ekjncj sөilem sabaqtasqa çatatьn anьq. Al, ycjncj, tөrtjncj sөilemderdjң aralarьndaqь çalqaulьq sөzderdj alьp tastuqanda, ekj çaqь da tanuqtь (1. Mektepte sabaqьm boldь, 2. Çьlьsqa kele almadьm, 3. Kece çьlьsqa kele almadьm, 4. Mektepte sabaqьm boldь).

Sonda bұlardь tek sondьqtan, yitkenj degen çalqaulьq mөndj sөzder çalqastьrьp tür. Mұndai çalqaulьqtar salalas sөilemderdjң aralarьn bailanьstьradь. Sondьqtan ycjncj, tөrtjncj sөilemderdj salalas sөilem deimjz.

Mұnan baiqaitьnьmьz mьnau bolu kerek: keide salalas, sabaqtasьң arasьndaqь maqnalьq aiьrmasьlьq tьm nazjk, bolmasь tyrde qana bolьp keledj. Ondaida, amalsьzdan, formasьna qaraimьz.

Sonьң өzjnde ycjncj, tөrtjncj sөilemderdegj өzara bailanьs dal ajrdei emes: ajrjncjsjnde sener sөilem alda tür da, ekjncjsjnde artta tür, soqan sөikes, ara qatьnastarьna da azdap өzgeceljk enetjn siaqtь. Acьp aitqanda, tөrtjncj sөilemnjң sonqь sьnarь aldьnqьsьna tьm çaqьndap, sol aldьnqь sөilemnjң ajr aq mycesj esenjnde (sener pьsьqtaubь esenjnde) tөrqan siaqtь.

Bjraq, mұndai nazik aiьrmasьlьqtarqa mektep grammatikasьnda kөp cұqьldana almaimьz. Sondьqtan, çalpь ereçe bolьnca, çalqaulьqpen çalqanqan sөilemderdj salalas deujmjz kerek.

Endj formasь ajr, maqnalьq ara qatьnasь basqa sөilemderge kelejik. Bjrnece sөilem alaiьq.

1. Əljcer keljp, ekeumjz teatrqa bardьq.

2. Asan qat çazьp, Ysen kjtap oqьdь.

3. Əüede çьrcь qұstar өlең aitьp,

Qiqu salar kəldegj qaz вепеп qu (Ana).

Bül səilemderdjŋ aldьnqь sьŋarlarь kəsemcege ијtjp, tianaq-talmai tür. Ondai səilemder вaqьnьŋqь bolucь edj. Al, mьna səilemderdjŋ ијrjncjsjnde azdap seвeptjk qatьnas вar siaqtь. Ekjncj, ycjncj səilemnjŋ sьŋarlarьnda maqna çaqьnan вaqь-ьnŋqь siaqtь tьm tьqьz вьlanьs çoq. Bülar çai ијrlesjp türqan səilemder. Mündai səilemderdj taptastьrudьŋ qiьncьlьqь ara qatьnastarьnьŋ ərqastьqьnan emes, çalqьz kəsemce formasь-nьŋ tjljmjzde ər tyrlj funksia alqaratьndьqьnan. Mündai, maq-nalьq ara qatьnas aiqьn kərjnjp türqan çerde, arlne formaqa qarap (kəsemcege qarap) ијrjne ијrj teŋ səilemderdj вaqьnьŋqь, вasьŋqь deuge bolmaidь. (Kəsemcenjŋ ərgeceljgj turalь osь maqalanьŋ вasьnda attьlqandь eskerjŋjz).

## Morfologia kjtaвьnьn keinjr ereçelerjn qoldanu turalь oqьtucьlarqa tysjnjk qat

1. „Daшьstь dьвьstardьq ajrj men ajrjnjq aшььp çazьшь" degen вeljmde *) a, o dьвьstarьnьq almasшь çenjnde mьnadai ekj ereçe nar:

1. „A dьвьь sez jcjnde, ne sezdjq вasьnda, ia ajaqьnda a, ь, j, e, dьвьstarьшnen almasьp estjlgende a, ь, j, e, dьвьstarь çazьlmaidь. Qai çerde вolsьn, sez maqnasь вůzьlmaqanda a dьвььnьq ezj cazьladь.

Misalь: artel, kletka, organ, вrigada, vintovka, ferma, respublika, texnika, aprel, aprel tyrjnde çazьladь, artel, kletke organ, вrigadь, vintovkj, fermj, respublike, texnike, aprel... tyrjnde sezdjq tůlqasь nůzьlьp çazьlmaidь".

2. „O dьвьь sez jcjnde ne sezdjq вasьnda, ia ajaqьnda a, a, ь, j, dьвьstarьшnen almasьp esjtjlse de, a, a, ь, j, dьвьstarь çazьlmaidь, qai çerde вolsьn, sez maqnasь вůzьlmaqanda o dьвььnьq ezj çazьladь.

Misalь, komsomol, kommunist, kolxoz, traktor, doktor, sektor, lektor tyrjnde çazьladь, komsomol, kommunist, kalxoz, traktor, doqtor, sektjr, lektjr tyrjnde sezdjq tůlqasь nůzьlьp çazьlmaidь".

Bůl ereçeler orьs tjlj arqьlь engen termin sezderdjq důrьs çazьlu çolьn kersetu ycjn aerjlgen. Bjraq ondaj aelgjlj gruppaqa armalqanь aitьlmai, çalpь qazaq tjljnjq dьвьs zaqь retjnde aerjlgen. Atalqan dьвьstar qazaq tjljnde almasьp estjlmeidj, anьq estjledj, qaisьвь estjlse, sonьвь çazьladь. Bjzde keide almasьp estjletjnder temengj yc ereçede kersetjlgen ө, e dьвьstarь, u—ь dьвьstarь çana y—j dьвьstarь (çyrek-çyrek, qůlьn-qůlůn, aygjn-aygyn t. a.).

Oqьtucьlar nůl aranь eskerjp, çoqarqь ereçelerdj etkende olar sol orьs tjljnen engen sezderge çatatьnьn aitu kerek.

Ekjncj eskeretjn nərse mьnau: Bůl ereçeler orьs tjljn ajletjnderge qana ajr az paida aere aladь, al ana sezderdjq orьscasь qalat çazьlatьnьn ajlmeitjn aala, ereçege syiense de durьs emle taна almaidь.

Keide ol ereçe paida ornьna zian keltjruj mumkjn.

Ereçege syienjp, doktor, traktor, elektor, dep nemese oвiekt, oвonoment dep çazatьndar ůcьraidь. Сьnьnda elektr, aвonoment aolьp çazьladь.

*) Kjtartьa 1939-çьlqь вarвarь, 20-сь вet.

Orьs tjljnde dauьstьlar aimasьp estjlgende, olardь durьs tavu çolь kersetjledj. Ol çol —sezdjq ekpjnjn ezgertu. Sezdj ezgertjp, ekpjndj dydamal dьvьsqa tysjre aitqandь, dydamal dьvьs aiqьndaladь (вода-воды, лошадей-лошадь, окно-окна tb). Al, olai etuge kelmeitjn sezderdegj dydamal dьvьstardь aiьru ycjn ecвjr ereçe nerjlmeidj, olardь emle sezdjgjnen qarap alu kerektjgj aitьladь. Bul çenjnde Barxndarovtьq grammatika-sьnda вьlai deidj:

ПРИМЕЧАНИЕ 2: „Во многих словах, в особенности в иностранных, безударные гласные нельзя поставить под ударение. О правописании таких слов надо справляться в орфографическом словаре: сапоги, собака, инженер, директор" (kjtaptьq 38 betj).

Sondьqtan çoqardaqь sezdedjq emlesjn misal retjnde kersetjp, ana ereçelerge kвp cflqьldanvau kerek, orьs tjljnen engen sezderdjq çazьlu çenjnde çalpь ejr prinsip, negjzjnde orьscadaqь tilqasьn вzvai çazu prinsiвj, ustalatьnьn çaqsь ilqtьru cart.

Kjtaptьq 21-ncj вetjndegj ekjncj ereçe çenjnde de osьndai prinsip ustaladь: ь dьvьs orьs tjljnen engen sezderde çazьlmaidь (çoqarqь çalpь ereçe), qazaq sezjnde çazьu-çazьlmauь tijstj ereçeler вoiьnca вelgjlenedj.

Kjtaptьq 22-ncj вetjndegj sonor dьvьstardan keijn keletjn ь j-lerdjq çazьlu ereçesjn вьlaica etu kerek. (5-ncj виьппьq в, v, larmaqь пеп б-псь виьп).

Sonor dьvьstьq soqьnan kelgen ь j dьвьsь erkjn estjljp, виьп qвraitьn вolsa, sezdjq taueldeulj tyrjnde tysjp ualatьvьna ia tyspeitjndjgjne qaramaidь, qalmai çazььp otьradь. Misalь, auьl, auьldьq, dauьl, çauьn, çauьndь, qalьq, qalьqtьq, qalьqtar, Qalьqov (familia), orьn, orьndьq, orьndau, erjn, erjndjk, mвrьn, qarьn, qarьndas, qьrьn oiьn, oiьncьq, qoiьn, auьr (sьn esjm), auru (ctjstjk) qauьz t. в.

Bвl sezder sasqa formaqa ainalqanda ь j dьvьstarь tysjp qalsa, sondaqь estjlujne qarai çazudada tysjp qalьp otьradь. Misal. ornь, qarnь, ernj, mвrnь, qulqь, oina, qoinau, auru, qьrma.

ьj dьвьstarьnьn çoq ekenj — вjteu виьndarda aiqьn kerjnjp tвrsa, onda çazьlmaidь: qart, aut, çait-çвit, çent, kent, mвrt, çвrt, çomart t. в, (Bвlardьq kepcjljgj ejr виьndь sezder).

ь j dьвьstarьnьn estjletjn—estjlmeitjnj dydamal вolsa, ondai sezderdjq çazьlu emle sezdjgj arqьlь вelgjlenedj, oqan detjn qalai çazьlsa du qutege esep emes. Misalь, çauьrьn, çaurьn torьraq, torraq, çarьraq, çarraq, t. в.

Eskertu: osь kyngj „qulqaralьq" вolьp çazьlьp çyrgen sezdjq emlesj ejrjkken sezdjq emlesjne sвikes, cecjledj. Bвl sez ejrjkken sez вolьp esepteise, onda çalpь ereçe вoiьnca, ь dьвьsь tysjp qaladь, soqan sвikes çazqanda da çazьlmaidь, kezjrde „qalьq aralьq" вolьp вelek çazьladь.

Bas ərjp emlesj ьылıca oqьıьlsьn (kjtaptьn 29 betj).

1. Sellemnjn basqь sezj bas ərjpten çazьladь.

2. Çalqь esjm sezder bas ərjpten çazьladь.

3. Respublika, sovet, ıl ь, soiuz sezderj çalqь esjm bolьp tьrsa bas ərjpten çazьladь, çalpь esjm bolsa, kjcj ərjppen çazьladь. Misalь, auьldьq sovet, sotsialistjk respublika, ıl ь adam, soiuzdьq repsublika, Sovetter Soluzь, Ülь Sovet, Qazaqtьn Sovettjk, Sotsialistjk Respublikasь t. b.

Қазақстан
Ұлттық кітапханасы

## Orьs mektebjnde qazaq tiljn oqьtucьlar seksiasьnьn nьsqau

Orьs mektebjnde qazaq tiljn oqьtucьlar seksiasь 1939 çьlь programmaqa tysjnjk qattь çana sol programmadaqь ədjs qattь talqьlaldь.

Orьs mektebjnde qazaq tiljn oqьtu metodikasь cet tildj oqьtu metodikasьnьn prinsipjmen qurьladь. Progmmada kөrsetjlgen negjzgj temalar grammatikalьq temalar. Bjraq orьs mektebjnde sol grammatika temalarьn ətumen qanaqattanuqa bolmaidь. Onda negjzgj maqsat tildj mengeru. Grammatika ereketterj sol tildj mengeru ycjn kerekij kөmekcj qural. Әrine, grammatikanьn tөmen kenge nauqalau degen sөz cьqpaytkenj səilei ajtu ycjn sөzderdj nelgjlj tərtjppen (grammatikalьna sylenjp) qarau kerek.

Bjraq, grammatika ereçelerjn ajtdjrjp, sөz ajtdjrmese, seilei mese, onda tolьq maqnasьnda programmanь etken bolьp naidь. Sondьqtan konferensiaqa çinalьp, nas qosqanda oqytucьlar oqьtudьn ədjsjn talqьlau kerek. Mьna ədjs qatta sol oqьtu ədjsjnjn ajr tarauь, auьz sөzge çetjltu ədjsj əngjmelendj, sol çumьstьn өzj grammatikamen qalaica nailanьstьrьlu kerektjgj sөz boldь. Mұqaljmder sol ədjs qatta aitьlqandь ajtьmen өzderj mengerjp alьp, onьn ar çaqьnda өz tәçribelerjn qoqa salьp, pjkjr alьsularь kerek. Onьmen qatar, qoldanьlьpgen kjtaptardьn çetjskendjk, kemcjljkterjn sьnap, sol çөnjnde ona tysjnjsulerj kerek.

454

# M A Z M Ū N Ь


| | bet |
|---|---|
| 1. Fajmdjk . . . . . | 3 |
| 2. Seitem mycoterjujn sailanssь . . . . . | 10 |
| 3. Qßrmalas seitem men çai seitem . . . . . | 17 |
| 4. Morfologia turalь tyшjujk qat . . . . . | 24 |
| 5. Orьs mektepjnde qazaq tjljn oqytuczlar seksiasьnьn nьsqau . | 36 |



Redaktor S. Çicnьaev
Korrektor Q. Qßdaiqßlov

Baspaqa 1940-ç. 10-maida berildj.
1940-ç. 8-tolde basuqa ulqasat etjldj.
Qaqaz formatь 80 x 92, kolemj 1,75 a. t.
Bjr tanaqta 47.000 zusk.
Glavlit uzkjlj № 1233. Tiraç 3000.

r. Alma-Ata, tipografia NKP Kaz. SSR. Zakaz № 91



Инв. № 876-40